CULTUURHISTORISCHE INVENTARISATIE NOORD-BRABANT
MONUMENTEN INVENTARISATIE PROJECT

GEMEENTE WERKENDAM

UITGAVE PROVINCIE NOORD-BRABANT

colofon

De Cultuurhistorische Inventarisatie Noord-Brabant/ Monumenten Inventarisatie Project wordt verricht door mevr. drs. M. Daru-Schoemann,
dhr. drs. M. Koenders, dhr. drs. A. van Leeuwen (coördinatie),
dhr. drs. N. Maes, dhr. drs. J. Michels, dhr. H. Ruiter arch. h.b.o.,
mevr. drs. M. Vaessen, mevr. drs. W. Wessel.
Secretariaat: mevr. D. van Loon-Graafmans, Hildebrandstraat 24, 5216 VR 's-Hertogenbosch. Tel. 073-147471.

De rapporten zijn te bestellen bij de afdeling Voorlichting van de Provincie Noord-Brabant, Brabantlaan 1, 5216 VR 's-Hertogenbosch.
Tel.: 073-812511.

INHOUD

Woord vooraf 3

Werkwijze en criteria 4

1. Situering der gemeente 9

2. Bodemgesteldheid 10

3. Grondgebruik 11

4. Infrastructuur 12

5. Nederzettingsstructuur 13

6. Stedebouwkundige typologie 16

7. Karakterisering der objecten, bouwvormen en typen 16

8. Objectgegevens 22

9. Literatuur 63

Kaart (bijlage)

WOORD VOORAF

Dit rapport over Werkendam maakt deel uit van de serie Cultuurhistorische Inventarisatie Noord-Brabant/Monumenten Inventarisatie Project. Het geeft per gemeente een overzicht van de waardevolle nederzettingen, gebouwen en groenelementen tot ca. 1940 in de steden en dorpen van de provincie.
De snelle en vaak ingrijpende veranderingen in het Brabantse cultuurlandschap hebben de totstandkoming van een dergelijk overzicht urgent gemaakt. Ondanks vervlakking en schaalvergroting bezit elke gemeente een eigen karakter in de stedebouwkundige structuur, de bebouwing van kern en buitengebied. We doelen daarbij zeker niet alleen op erkende monumentale gebouwen, maar evenzeer op boerderijen, woonhuizen, fabrieksgebouwen, bruggen en sluizen, wegkruisen of een ijzeren sierhek en dorpslinde.

Na het monumentenjaar 1975 heeft het provinciebestuur besloten om de cultuurhistorische waardevolle bebouwing van de provincie vast te laten leggen. Hiervoor is in 1976 de "Inventarisatiecommissie Brabantse Monumenten" ingesteld.
In september 1979 is een drietal inventarisatoren aangesteld om een werkmodel te ontwikkelen en veldwerk en rapportage te verrichten.
Dit model is tot eind 1988 gehanteerd in 69 gemeenten. Najaar 1988 is ook in Noord-Brabant het door de minister van WVC geëntameerde Monumenten Inventarisatie Project van start gegaan. Binnen dit project wordt vastgelegd hetgeen in Nederland tussen ca. 1850 en 1940 aan bouwkunst en stedebouw is gerealiseerd.

Het MIP beoogt:
- het verkrijgen van een eerste landelijk overzicht van de zgn. "jongere bouwkunst en stedebouw' (ca. 1850 - 1940)
- het bevorderen van kennis en waardering voor historische stads- en dorpsgezichten en voor monumenten van geschiedenis en kunst uit de periode 1850 - 1940
- het formuleren van uitgangspunten ten behoeve van publikaties en wetenschappelijk onderzoek op architectuurhistorisch, bouwhistorisch, stedebouwkundig, historisch-geografisch of industrieel-archeologisch gebied
- het verkrijgen van bouwstenen als een eerste aanzet tot nieuw te ontwikkelen beleid van Rijk, provincies en gemeenten ten aanzien van de ruimtelijke ordening, stadsontwikkeling en monumentenzorg, alsmede van een basis voor planologisch-stedebouwkundige afwegingen
- het verzamelen van informatie die voor Rijk, provincies en gemeenten als basis kan dienen bij het selecteren en registreren van objecten, ensembles, structuren en dorps- en stadsgezichten

In Brabant zullen daarnaast ook nog objecten en structuren van vòòr 1850 vastgelegd worden als uitvloeisel van de in 1979 begonnen Cultuurhistorische Inventarisatie.
Onderzoek en veldwerk voor dit rapport vonden plaats in 1989, door mevr. drs. M.M.R. Daru-Schoemann.

's-Hertogenbosch, april 1990.

WERKWIJZE EN CRITERIA

In Brabant is het MIP officieel van start gegaan op 1 oktober 1988. De inventarisatie wordt hierbij gebiedsgewijs aangepakt. Daartoe is de provincie in acht werkgebieden verdeeld, op basis van de historische en bestuurlijke ontwikkelingen in de periode 1850 - 1940.
Deze gebieden zijn:
1. Brabants Kleigebied
2. Zuidwest Brabant
3. Regio Tilburg
4. Regio 's-Hertogenbosch
5. Kempen
6. Regio Eindhoven
7. Maaskant
8. Brabantse Peel

Bij de inventarisatie wordt - binnen een zo breed mogelijke context - gewerkt van groot naar klein.
Eerst wordt van elk gebied een schets gegeven van de algemene karakteristieken. Op basis hiervan wordt voorts - gemeentegewijs - ingegaan op de stedebouwkundige aspecten van een stad of dorp. Tegen deze achtergrond worden ten slotte de objecten in de verschillende gemeenten beschreven.
De door het rijk voorgestelde werkwijze sluit goed aan bij onze sinds 1979 gevolgde werkwijze. Onbewust vooruitlopend op het MIP heeft de provincie vanaf het begin naast de oudere bouwkunst (ca. 10% van de monumenten in Brabant) ook steeds de jongere bouwkunst (ca. 90% van de monumenten) in haar werkwijze betrokken. Dit uitgangspunt zal binnen het MIP gehandhaafd blijven, met dien verstande dat de gegevens van de oudere bouwkunst buiten het MIP-kader vallen en dus niet aan het rijk geleverd zullen worden. Zij zullen wel voorkomen in de rapporten van de gemeenten die gewoon zullen blijven verschijnen. Tevens zullen nu ook de grote gemeenten (Tilburg, Breda, Bergen op Zoom, Eindhoven, Roosendaal, Helmond en 's-Hertogenbosch) beschreven worden.
In de geautomatiseerde MIP-bestanden welke uiteindelijk aan het Rijk geleverd gaan worden, zal ook het bestaande materiaal van jongere bouwkunst van de 69 reeds geïnventariseerde gemeenten worden opgenomen.
Deelname aan het MIP verleent de provinciale inventarisatie een belangrijke toegevoegde waarde. Zonder extra provinciale investering wordt het inventarisatiebestand geautomatiseerd en in overeenstemming gebracht met een landelijke opzet.
Voor verdere details verwijzen wij naar de Handleiding Inventarisatie jongere bouwkunst en stedebouw (1850-1940), Zeist- 's-Gravenhage 1987.

Criteria

Uit de vele objecten die voor inventarisatie in aanmerking komen moet uiteraard een keus worden gedaan. Dat gebeurt aan de hand van een aantal criteria, die groepsgewijs worden omschreven.
Bij deze criteria wordt het bindend element in veel gevallen gevormd door de "historische karakteristiek" van de nederzetting. Wat wordt daaronder verstaan?

Een nederzetting is, in de hier gebruikte terminologie, een geheel van bebouwing, percelen, wegen en waterlopen, dat in de loop der tijd een meer of minder samenhangende vorm heeft opgeleverd. Het eigen karakter van een nederzetting is het produkt van een - al dan niet geleidelijke - historische ontwikkeling, die in vele gevallen tot op de dag van vandaag valt af te lezen, zowel aan het ruimtelijk patroon als aan de bebouwing zelf. Dat geldt in beginsel net zo goed voor een oud akkerdorp, als voor een moderne nieuwbouwwijk.Op zeker moment leidt een reeks van ontwikkelingen tot een situatie, waar de nederzetting voor ons gevoel een uitgesproken eigen vormidentiteit bereikt. Dát moment bepaalt de "historische karakteristiek" van de nederzetting, die dus als het ware de optel- en aftreksom is van een reeks structuurbepalende en structuurverstorende ingrepen.

De invloed van dat moment kan zich, meer of minder nadrukkelijk zichtbaar, vaak uitstrekken tot het moment van nu. Zo is voor de landelijke nederzettingen tussen Oirschot en Best de situatie rond het midden van de vorige eeuw nog steeds beeldbepalend. Vandaar dat het moment van de historische karakteristiek ook omstreeks dat tijdstip is gekozen. Zowel de middeleeuwse aanleg, als de wijzigingen van na 1850 zijn daarbij als wezenlijke bestanddelen aan te merken.
Een heel ander voorbeeld is de oude vestinggordel van Bergen op Zoom. Daar is een essentieel element in de historische karakteristiek, zoals die rond 1800 bestond, thans niet meer afleesbaar. In die tijd werd de stad sterk gedomineerd door haar uitgebreide vestingswerken. Sinds die echter aan het eind van de vorige eeuw zijn ontmanteld, wordt het huidige beeld bepaald door een parken-, straten- en bebouwingsgordel, die rond 1920 zijn uiteindelijke vorm kreeg. Daarmee is de historische karakteristiek van ca. 1800 nu dus niet meer relevant voor dit deel van de stad. Die van rond 1920 echter des te meer.

Tegen de achtergrond van deze historische karakteristiek worden alle objecten afzonderlijk getoetst aan de volgende criteria:

* Architectonische en kunsthistorische criteria

- het object is een goed voorbeeld van een bepaalde stijl of bouwtrant, of van het werk van een bekend architect, stedebouwkundige of kunstenaar
- het object is gaaf qua stijl en detaillering
- het object vertegenwoordigt een unieke (bouw) techniek, (bouw)- type of is typerend voor de ontwikkeling van de industriële techniek
- het object heeft esthetische waarde op grond van de vorm en detaillering van exterieur en/of interieur.

* Planologische, landschappelijke en stedebouwkundige criteria

- het object vormt samen met bijgebouwen, kleine artefacten, erfbeplanting of tuinaanleg een karakteristiek geheel
- het object maakt deel uit van een groter historisch geheel of complex
- het object sluit, met name in historisch en geomorfologisch opzicht, aan bij het landschap
- het object maakt deel uit van een gebied met een grote continuïteit, waardoor het historisch patroon van verkaveling, wegen en waterlopen goed geconserveerd is gebleven
- het object vormt een onderdeel van een historische stedebouwkundige structuur of een historisch nederzettingstype
- het object is karakteristiek voor stad, dorp of streek.

* Sociaal- en cultuurhistorische criteria

- aan het object zijn historische herinneringen verbonden in de ruimste zin van het woord
- het object vertegenwoordigt een aspect van de sociale of economische geschiedenis
- het object is representatief voor een bepaalde fase in de ontwikkeling van dorp, stad of streek.

Afhankelijk van de situatie en de aard van het object, is het ene criterium bij de selectie meer bepalend dan het andere.
Zo kan men zich voorstellen dat bij een eenvoudig voorbeeld van landelijke bouwkunst criteria als type, bouwtechniek, samenhang met de directe of wijdere omgeving, historische verkaveling en patroon van wegen en waterlopen, meer gewicht in de schaal werpen, dan bij een kerkgebouw. Daar zullen eerder stijl, gaafheid van details, esthetische kwaliteiten en geschiedkundige aanknopingspunten de doorslag geven. Bij monumenten van jongere datum zijn op hun beurt bouwtype, techniek, vormgeving, architect en sociaal-historische betekenis weer het meest van belang.

De samenhang met de omgeving heeft bij de beoordeling een grote - zo niet dominerende - rol gespeeld. Objecten als daglonershuizen, weverswoningen, smidsen e.d., ontlenen vooral daaraan hun bijzondere waarde. Een op zich interessant object, dat als laatste getuige de herinnering oproept aan een overigens verder geheel verstoorde situatie, scoort doorgaans minder hoog, dan een object dat deel uitmaakt van een karakteristieke, betrekkelijk ongerept gebleven omgeving. Daarentegen zal een in detail aangetaste reeks gebouwen,

die een onderdeel vormt van een qua maat en schaal nog goed bewaarde en interessante structuur, op grond daarvan in deze inventarisatie juist worden meegenomen.
Tenslotte heeft, zoals men begrijpen zal, ook de zeldzaamheidswaarde van een object of nederzettingstype bij de afwegingen meegespeeld.

Samenstelling rapport

In dit rapport wordt een beeld gegeven van de cultuurhistorisch waardevolle structuren en objecten van oudere en jongere bouwkunst binnen de gemeente. Hierbij is de samenhang tussen de objecten en het landschap of de nederzetting van groot belang.

Door het raadplegen van de historisch-geografische beschrijving van het inventarisatiegebied (afzonderlijk verkrijgbaar) en het naslaan van specifieke plaatsgebonden literatuur ontstaat een beeld van de ontwikkelingen tot ca. 1950. De topografische kaarten van ca. 1850, 1900 en heden op de schalen 1 : 50.000 en 1 : 25.000 zijn eveneens van belang, omdat door vergelijking een indruk ontstaat van occupatiepatronen en ontwikkelingen tot op heden. In het veld wordt dit beeld aangevuld met eigen waarneming.
Vervolgens worden per kern en in het buitengebied de objecten die aan de eerder genoemde criteria voldoen geregistreerd.

Elk rapport omvat de volgende onderdelen. Na Woord Vooraf en Werkwijze en Criteria worden de ligging van de gemeente (hoofdstuk 1), de bodemgesteldheid (2) en het grondgebruik (3) behandeld. Dan volgt een overzicht van de veranderingen in infrastructuur, wegen, waterlopen etc. (4). Vervolgens worden de nederzettingen behandeld (5). In de hoofdstukken 6 - 8 worden de onderzoeksresultaten beschreven. Voor de grotere gemeenten met planmatige ontwikkelingen tussen 1850-1940 wordt een stedebouwkundige typologie gegeven met een kaart van gebieden van bijzondere stedebouwkundige waarde. Bij de meeste kleinere gemeenten blijft dit onderdeel achterwege. Hier hebben in het algemeen immers in de periode 1850-1940 geen samenhangende stedebouwkundige ontwikkelingen plaatsgehad. Wel worden in sommige gemeenten waardevolle bebouwingsgroepen van vòòr de periode 1850-1940 apart aangegeven.
Dan volgt een karakterisering der objecten, bouwvormen en typen (boerderijen, woonhuizen, openbare gebouwen etc.). Dit alles wordt afgesloten met de objectgegevens, geordend naar adres en huisnummer (even, oneven). Per object worden de oorspronkelijke en huidige functie, architect, bouwdata, bouwstijl en een beschrijving der gevels, ramen, deuren, daken, bijzondere constructies en in een enkel geval interieurgegevens (meestal wordt alleen het exterieur geregistreerd) weergegeven. Dan volgen bijgebouwen, artefacten (stoepen, stootstenen, hekken etc.) en groenelementen. Ook wordt aangegeven een motivering voor opname en of het object beschermd is.
Tenslotte volgt de literatuur.

Bijgevoegd worden kaarten 1 : 10.000 en indien nodig deelkaarten van de stedebouwkundige typologie en de dichtbebouwde kernen. Op de kaart 1 : 10.000 worden aangegeven:

- geïnventariseerde objecten met cultuurhistorische betekenis (zwarte stip) - beschermde monumenten (zwarte stip met cirkel)
- straatnaam en huisnummers
- gemeentegrenzen
- dijken, waterlopen en steilranden
- oude wegenpatronen en oude akkerbodems met een humusdikte van minimaal 50 cm. (globaal aangegeven).

Beschermde stads- en dorpsgezichten, alsook landgoederen worden eveneens aangegeven.

/

1 Situering der gemeente

1.1 Ligging

De gemeente Werkendam maakt deel uit van het inventarisatiegebied van het Brabants Kleigebied.Werkendam is de meest noordelijke gemeente van de provincie Noord-Brabant. Het gebied van de gemeente omvat ten oosten een stuk van het Land van Heusden en Altena en ten westen een groot deel van de Brabantsche Biesbosch. De huidige gemeente Werkendam omvat de plaatsen of buurten Buurtje, De Hoef, Hoekeinde, Kerkeinde, Kievietswaard, Kille, Muggenschans, Nieuwendijk, Schans, Sleeuwijk, Steurgat, Vijcie en Werkendam. De oppervlakte van de gemeente bedroeg per 1-1-1989 82,55 km2 en het aantal inwoners was 18.488.
De gemeentegrens strekt zich in het westen tot het uiterste punt van de Brabantse Biesbosch, de Anna Jacomina Plaat. Het zuidelijke gedeelte van de Werkendamse Biesbosch grenst aan de gemeente Made en Drimmelen, de polders ten oosten van het Steurgat grenzen aan de gemeente Dussen en in het noordoosten ligt de gemeente Woudrichem. In het noorden ligt de Boven Merwede, in het noordwesten de Nieuwe Merwede als grens met Zuid-Holland, de gemeenten Dordrecht, Hardinxveld-Giessendam en Gorinchem.

1.2. Ontwikkeling

De oudste vermelding van Werkendam dateert van 1241. De Werken en Sleeuwijk maakten door de eeuwen heen deel uit van het Land van Altena. Oudtijds was dit ook met Werkendam het geval, maar dit laatste dorp heeft zich aan het gezag van de Heren van Altena weten te onttrekken en wist zich te scharen in het rijtje van de zogenaamde Hollandse dorpen, waartoe Dussen-Munsterkerk en Dussen-Muilkerk ook zijn te rekenen. Deze dorpen stonden rechtstreeks onder het gezag van de baljuw van Zuid-Holland die in Dordrecht zetelde. Werkendam was een ambachtsheerlijkheid. Het was voor haar vergunningen afhankelijk van de ambachtsheer en kon daardoor een aantal economische activiteiten niet vrij ontwikkelen (in het bijzonder de visserij en de veerdiensten).
Vóór 1811 was Sleeuwijk een zelfstandige gemeente. Na 1811 ontstond er een nieuwe gemeente, Sleeuwijk en de Werken. In 1950 werd de gemeente De Werken en Sleeuwijk bij Werkendam gevoegd. Bij de gemeentelijke herindeling van 1973 kwam Nieuwendijk hier nog bij. Nieuwendijk maakte tot 1879 deel uit van twee gemeenten: Almkerk en Emmikhoven, tot het op die datum tot een nieuwe gemeente werd samengevoegd. Werkendam breidde toen uit met gedeelten van Dussen, Almkerk, Made, Hoge en Lage Zwaluwe.
In 1632 had het dorp Werkendam ongeveer 600 inwoners, in 1795 1.128. Volgens Van der Aa waren er in 1849 1630 inwoners (254 huizen en 290 huisgezinnen). In 1889 was het getal gegroeid tot 2.646. Tussen 1910 en 1930 schommelde de bevolking rond 3.500 inwoners. In 1950 waren het 4.112 geworden. De bevolking van Werkendam, De Werken en Sleeuwijk samen was in 1795: 1.997 inwoners, in 1889: 5.283 inwoners en in 1956: 8.852 inwoners. Voor Nieuwendijk meldde Van der Aa in 1846 230 inwoners.

2. Bodemgesteldheid

2.1 Bodemsoorten

In het oosten van de gemeente bevinden zich rivierkleigronden die oorspronkelijke veenlagen bedekken. De ondergrond in de omgeving van Werkendam en Sleeuwijk is een pakket grindhoudend grof zand, afgezet door de Rijn in het Pleistoceen. Deze lagen komen rond Werkendam voor op een diepte van ± 11 m onder het maaiveld en rond Sleeuwijk op een diepte van ± 9m. Bovenop deze ondergrond, bevinden zich afwisselend veen, klei en zand. Deze afwisseling wordt veroorzaakt doordat Maas en Rijn de veenvorming bij herhaling hebben onderbroken door sedimentatie van klei en zand. Als gevolg hiervan, bevinden zich in dat gebied drie à vier veenlagen, die gescheiden zijn door kleilagen. Een deel van deze klei-veenlagen werd weggespoeld tijdens de St-Elisabethsvloed in 1421. Daarna heeft een getijdenrivierafzetting plaatsgevonden met een verregaande opslibbing. Dit proces werd geleidelijk tegengegaan door inpoldering, beginnend in 1461 ten noordoosten van Werkendam. De grond van het estuariumlandschap in het westen bestaat uit kalkrijke klei-, zavel- en zandafzettingen. De gronden worden verdeeld in gors- plaatgronden, variërend tussen lichte plaatgronden op zandige ondergrond en zwaardere gorsgronden met een grote dekdikte.

2.2 Hoogte en afwatering

De gemeente Werkendam kent weinig reliëf. De hoogteligging varieert tussen -0,7m NAP en 1m NAP.
Het water en de strijd daartegen hebben in het verleden het gezicht van Werkendam bepaald. De Werkense boezem, in het zuidoosten van de Werken, werd van de Zevenbanse boezem gescheiden door de polder Johanisseland. De Sleeuwijkse dijk (Hoge dijk) kwam er tijdens de 17e eeuw. De Sasdijk (ook Nieuwe Dijk of 's Landsdijk of Dijk genoemd) is in 1739 opgeworpen om de killen in de Biesbosch af te sluiten. De Biesbosch kreeg in 1867 bedijking langs linkeroever. De dijk langs de linkeroever liep niet verder dan de Kalverwaard. Enige polders en grienden werden toen verkleind. In de Biesbosch werd in 1875 de strekdam Deneplaat-Anna Jacominaplaat (1.500 m) aangelegd. Deze strekdam veroorzaakte een verlaging van de waterstand. De bekading liep tot de Langenhof met uitzondering van het deel op de Ruiterplaat.
De Sleeuwijkse sluis dient voor het water van de Sleeuwijkse boezem. De boezem der Zeven Bannen is ontstaan in 1666. Op de Zevenbansboezem loosden de Nieuwe Ban, de Oude Ban, Honswijk, Rijswijk, Zandwijk en Sleeuwijk.
De boezems werden bemalen door het gemaal te Nieuwendijk, waar zich drie uitwateringssluizen bevonden: de Almsluis, de Werkense Sluis en de Zevenbanse Sluis. De Almsluis ten westen van Werkendam is gerealiseerd bij het ontstaan van de Karnemelksepolder om het overtollige water via de oude afwatering van de Alm verder naar het westen via de Drie Sluizen in de Biesbosch te lozen. Door het graven van de Bergse Maas in 1902-1903 (zie regiobeschrijving) veranderde de afwatering. De stoomgemalen Drie Sluizen, Bleek- en Oostkil en Pereboom (de twee laatsten te Dussen) gingen toen zorgen voor het reguleren van de waterhuishouding. Het gemaal Altena te Sleeuwijk speelt nu een essentiële rol in de afwatering, ten gevolge van de ruilverkaveling aan het einde van de jaren zestig.

Zowel afwatering als waterschapsorganisatie hebben vele veranderingen ondergaan. Aan het begin van de dertiende eeuw werd het gebied ten westen van de Werken onderdeel van het waterschap de Dordtse Waard. Na de afdamming van de Oude Maas ontstond er één groot waterschap: de Grote of Zuidhollandse Waard (waarschijnlijk in 1282) waaronder ook Werkendam ressorteerde. In het Land van Heusden en Altena was de waterschapsorganisatie verbrokkeld. De vele poldertjes die elk voor afwatering zorgden hadden alle een eigen bestuur. In 1919 is het waterschap de Drie Sluizen opgericht en zijn de waterschappen de Alm en Gantel en de Zeven Bannen opgeheven. In 1935 ontstond het waterschap Amerkant. In verband met de organisatorische problemen van de op hand zijnde ruilverkaveling, vond in 1962 de oprichting plaats van het waterschap de Alm, dat de taken van 34 kleinere waterschappen heeft overgenomen. Het oude gemaal Drie Sluizen te Nieuwendijk is nadien buiten werking gesteld. De gebouwen van dit voormalig stoomgemaal zijn nog aanwezig (zie hoofdstuk 7, karakterisiering der objecten). In 1977 is het Hoogheemraadschap Alm en Biesbosch opgericht, waaronder de gemeente nu valt.

3. Grondgebruik

Opslibbing in de 16e en 17e eeuw ten westen van de Kornse Dijk en inpolderingen in dezelfde periode, bevorderden de drooglegging van het Nieuwland van Altena. De Karnemelksepolder kwam er in 1725, gevolgd door de Prik of Schanswaard tussen 1726 en 1740, vervolgens Boerenverdriet in 1758. Na het midden van de achttiende eeuw vond drooglegging in versneld tempo plaats. Bij het ontstaan van nieuwe grond kwamen aanwassen toe aan de eigenaren van aangrenzende gronden, en opwassen (volledig nieuwe grond) aan de Staat. De domeingronden zijn in 1848 gesplitst in Kroon- en Staatsdomein. Wanneer particulieren na het verdwijnen van grenzen door overstromingen niet in staat waren eigendomsbewijzen te overleggen, vervielen de gronden aan de domeinen. De graspolders kregen opzichters, die de eerste vaste bewoners van de Biesbosch waren. In 1840 waren slechts in vier polders huizen. Vanaf 1857 begon het Kroondomein hoeven te bouwen. In het Noorden van de Biesbosch bleef het Kroondomein lange tijd de grootste grondbezitter, deels met eigen bedrijven, deels met verpachte hoeven. In 1863 werden de hoeven Prins Alexander in de polder de Oude Hardenhoek en Prins Maurits in de Polder Vogelenzang gebouwd. Andere domeinhoeven zijn de Willem II (polder de Zalm), Sophia en Prinses Wilhelmina (polder De Kroon), Anna Paulowna en Kroonprins (Middelste Kievitswaard). In 1889 woonden 75 gezinnen in de Brabantse Biesbosch. Tussen 1930 en 1940 is in de polders weinig gebouwd. De bebouwing is nu nog altijd schaars. In de loop van de eerste helft van de twintigste eeuw veranderde veel grasland in bouwland. De meeste hoeven waren Kroondomeinhoeven, en werden (worden) in pacht uitgebaat. Landmeter spreekt in 1938 van een eigen bedrijf met een rentmeester en een bedrijfsleider op de Anna Paulowna Hoeve aan de Bandijk.
In het decennium voor de Tweede Wereldoorlog was het bodemgebruik in de Biesbosch in het noorden landbouw met gemengd bedrijf, in het zuidoosten overwegend grasland en in het zuidwesten grienden, riet en water. Vóór de ruilverkaveling in de jaren zestig waren in het oostelijke gedeelte van de gemeente veel kleinere kavels lang en smal. Onregelmatige kavelvormen kwamen (en komen) ook voor. Zij wijzen vermoedelijk op de vroegere aanwezigheid van stroomgeulen. Na de ruilverkaveling (1965), zijn er nog slechts enkele gebieden aanwezig waar de vroegere kavelvorm nog te vinden is. Het areaal van de grienden is sterk verminderd, maar er zijn nog vrij grote aaneengesloten oppervlakten aanwezig, zowel in de Biesbosch alsook in de uiterwaarden. De

naam Hooikens wijst op een gebied van laag gelegen grasland langs de rivier. Het gebied heeft die bestemming echter verloren.

4. Infrastructuur

4.1 Wegen

De straatweg Breda-Gorinchem is ten tijde van de Franse inlijving, onder Napoleon, tot stand gekomen. Hij eindigde bij het Sleeuwijkse veer. Langs deze weg is lintbebouwing ontstaan. De wegen op dijken vormden tot na de Tweede Wereldoorlog een vrij grootmazig, onvolledig netwerk. Nog in 1935 bestonden er zeer weinig onderlinge verbindingen tussen polders. Circa 1955 werden veel kreken gedempt, en werden sommige dijken verwijderd. De toegankelijkheid van de poldergebieden was tot de jaren zestig van deze eeuw zeer slecht. De landarbeiders die uit Werkendam kwamen moesten overvaren. Een uitzondering was de Stenen Muur, die door een ophaalbrug met de Bandijk was verbonden. Na 1965 heeft schaalvergroting plaatsgevonden, in het bijzonder door samenvoeging van polders. Vóór het derde kwart van de negentiende eeuw was de weg Heusden-Werkendam een aarden baan. Tijdens de ruilverkaveling is vanaf 1959 een groot aantal kleinere wegen verbreed en rechtgetrokken en is het net van provinciale wegen gecompleteerd.

4.2 Water

De killen van Werkendam hebben in de loop der eeuwen grote veranderingen ondergaan, in het bijzonder tijdens de negentiende en twintigste eeuw. De open verbinding Merwede-Biesbosch via de Werkendamse killen betekende dat veel water onttrokken werd aan de Merwede, en dat het moeilijk was om water op diepte te houden. In 1819 maakte Jan Blanken een voorstel voor een Nieuwe Merwede; de eerste werken begonnen in 1850. Als gevolg van de werken aan de Nieuwe Merwede vond in 1860 te Werkendam de bouw plaats van de nieuwe sluis. In 1863 werd het Steurgat opnieuw gedicht na een doorbraak In 1866 werden alle killen afgesloten (behalve Noorderdiep of Springersgat). Een nieuwe Bandijk sloot de toegang van de Bakkerskil en het Steurgat in Werkendam af. Langs de Bandijk werd een kanaal gegraven. Dit kanaal is in 1970 gedempt, maar ongeveer op die plek is nu een sloot aangelegd aan de rand van een nieuwe woonwijk. Het Steurgat is nu het breedste overblijvende water, terwijl de Bakkerskil en de Bruine Kil veel smaller zijn geworden. Men bouwde na de Tweede Wereldoorlog een nieuwe schutssluis in de Bandijk om een verbinding tussen Nieuwe Merwede en Steurgat tot stand te brengen.
Er waren vanouds enkele marktveerdiensten op Gorinchem, Geertruidenberg, Dordrecht en Rotterdam. Het veer op Hardinxveld, een van de oudste voet- en wagenveren van Nederland, was een heerlijkheidsveer in het bezit van de heren van Hardinxveld. In 1914 en 1922 werd aan de rederij Fop Smit door de gemeente Werkendam een vergunning verleend om de beurtdiensten op Rotterdam, Dordrecht en Gorinchem te bedienen.
Het veer te Sleeuwijk is echter door de bouw van de brug in 1960 overbodig geworden en in 1961 opgeheven. Daarmee is een eeuwenoude dienst verdwenen. Een veerdienst op deze plek bestond al vóór 1327. Voor de bewoners van de Biesbosch polders bleef tot na de Tweede Wereldoorlog een boot onontbeerlijk. Wel was er een pontveer tussen Kroonzalm en Middelste Kievitswaard.

4.2 Dijken en kaden

De oudste kaden zijn loodrecht op de richting van de rivier aangelegd: zij voerden overstromingswater terug naar de rivier. De Kerkewiel (Die Graft) is in of voor 1374 door dijkdoorbraak ontstaan. De Nonnenwiel bestond al voor de Sint Elizabethsvloed. (De Oude Wiel die was ontstaan voor de Sint Elizabethsvloed, werd na de stormvloed van 1421 een diepe inham.) In 1462 werd een dijk vanaf Woudrichem tot Werkendam opgeworpen, die vandaar in zuidelijke richting langs Almkerk naar Dussen liep. De Vissersdijk ook Zomerdijk of Kade genoemd, is waarschijnlijk in de loop van de vijftiende eeuw aangelegd. Parallel aan deze dijk werden tijdens de daarop volgende eeuwen zomerkaden aangelegd. De Werkense Dijk is omstreeks 1640 ontstaan.
De aanslibbing bij de buitengebieden Cloppenwaard en de Ewoutswaard bedreigde de havenmond. Daarom werden circa 1680 twee havendammen aangelegd. Deze buitengebieden werden voor 1795 samen met de Sasdijk om de zes jaren verpacht. De binnenhaven werd aan het begin van de twintigste eeuw in toenemende mate door aanslibbing onbruikbaar en is uiteindelijk in 1957 gedempt. Een plan voor een nieuwe haven, door de gemeente in het kader van de werkverschaffing ingediend, werd niet door het Rijk goedgekeurd. De huidige haven van Werkendam bevindt zich ten noorden van de Bandijk. De verwevenheid van water en dorp is met het verplaatsen van de haven sterk verminderd. Sleeuwijk bezit een grote jachthaven.

4.4 Militaire structuur

Het Land van Altena vormt het zuidelijkste deel van de Hollandse Waterlinie. Het gebied is tijdens oorlogshandelingen in 1672 geïnundeerd. De westelijke noord-zuid dijk werd later beschermd door het fort aan de Uppelse dijk. Na de Vestingwet van 1874 bleef het gebied ten zuiden en zuidoosten van Werkendam deel uitmaken van de Nieuwe Hollandse Waterlinie, als uiterste inundatiegebied in het zuiden. De inundatievoorzieningen werden in 1878-1882 verbeterd, het fort aan de Uppelsche Dijk versterkt, en de forten aan het Steurgat en aan de Bakkerskil aangelegd ter afsluiting van de westelijke flank van de frontsector Woudrichem -Werkendam van de Nieuwe Hollandse Waterlinie. Dit laatste fort kwam op de Schenkeldijk, ongeveer driehonderd meter ten noorden van de in 1815 gebouwde inundatiesluis (de Papsluis) te liggen. De functie het fort aan de Uppelse dijk was het afsluiten van enkele toegangen in de Nieuwe Hollandse Waterlinie aan de straatweg Breda-Gorkum en de bescherming van een niet inundeerbare strook ten zuidoosten van het fort.

5. Nederzettingsstructuur

5.1 Nieuwendijk

Nieuwendijk is een dijkdorp, dat zich ontwikkeld heeft als lintbebouwing. Nieuwendijk vormde zich vanaf eind 18e eeuw in de direkte omgeving van de Drie Sluizen (de Almsluis, de Werkense Sluis en de Zevenbanse Sluis). Het heeft zich voornamelijk uitgebreid door verdichting van de dijkbebouwing, tot de jaren dertig van de twintigste eeuw, toen er een uitbreiding plaatsvond langs de (oude) rijksweg. Alhoewel Nieuwendijk een zekere concentratie van openbare en grotere gebouwen kent, is er geen uitgesproken centrum. Van der Aa meldt in 1846 230 inwoners Het dorp bestaat uit vele fraaije boerderijen of hofsteden, die meest allen van vruchtboomgaarden omgeven zijn.
De buurschap Kille bestaat voornamelijk uit lintbebouwing.

5.2 Sleeuwijk

Sleeuwijk was in beginsel een dijkdorp, maar een naam met "wijk" duidt over het algemeen op een nederzetting uit de 11e eeuw. Na de aanleg van de rijksweg (Keizer Napoleonweg) heeft in de negentiende maar vooral in de twintigste eeuw lintbebouwing plaats gevonden. Gespreide bebouwing is pas op grotere schaal ontstaan na de verbetering van de ontsluiting, dat wil zeggen in de laatste twintig jaar.

5.3 Werkendam

Werkendam is een dijkdorp, maar met een complexere structuur dan een eenvoudig lint. In de kern van Werkendam, maakten de Kruisstraat en Hoogstraat aan weerszijden van de dam deel uit van de oudste woonoorden (de Hoog). Daarna is de Vissersdijk bebouwd. De stegen van de buurt Zevenhuizen waren echter al voor een deel aanwezig op kaarten uit de achttiende eeuw. Tot circa 1850 waren de woonhuizen van Werkendam in hoofdzaak te vinden op de Hoogstraat, de Vissersdijk en in de stegen van Zevenhuizen. In 1850 vond men een geringe hoeveelheid nieuwbouw in de buurt van de molen en op de zagerij. In de kom van Werkendam was geen rieten dakbedekking te vinden. Al vanaf 1751 hoorden de daken in de kern van Werkendam gedekt te zijn met pannen, volgens de verordening ter voorkoming van branden.
Werkendam, Sleeuwijk en Nieuwendijk zijn dijkdorpen, maar Werkendam heeft een enigzins complexere structuur. De stegen, die de structuur van Werkendam ingewikkelder maken dan de oorspronkelijke gebogen T van Hoogstraat met de Vissersdijk als poot van de T. Een tweede complicerende factor is de vertakking van de dijken (Sasdijk, Hoogstraat en in het verlengde daarvan Werkense dijk, Vissersdijk). Een derde factor is de ontwikkeling van de binnenhaven in de negentiende eeuw in verband met toenemende bedrijvigheid. Een groot deel van de laag gelegen huizen was via het water toegankelijk. Na 1870, verdichtte de bestaande structuur. De laag gelegen bebouwing en de dijkbebouwing namen toe. De jaren twintig van de twintigste eeuw kenmerken zich na een tijd van ongeregelde bouwactiviteiten, door planmatige uitbreidingen in de kom. De woningbouwvereniging "Werkendam vooruit" werd in 1913 opgericht . Haar eerste wooncomplex, in 1921-1922 gebouwd, was aan de westrand van de toenmalige bebouwing gesitueerd, ten zuiden van de toenmalige haven. In de jaren dertig kwam er meer ten westen een uitbreiding met grotere huizen, meestal van het type twee-onder-een dak. Het verdwijnen van veel van het in de bebouwde kom aanwezige water heeft de structuur van het dorp ingrijpend gewijzigd. Na de Tweede Wereldoorlog, toen binnenhaven en sloten gedempt werden, konden nieuwe wijken tussen de straten met oorspronkelijke lineaire bebouwing ontstaan.
Aan de voet van de Sleeuwijkse dijk en van de Sasdijk zijn aan het einde van de negentiende eeuw en in het begin van de twintigste eeuw blokken van arbeiderswoningen gebouwd, soms rug aan rug. Rug aan rug woningen werden ook in de stegen in de buurt van de binnenhaven neergezet.
Reeds vóór 1590 heeft een groot deel van de Werkendamse bevolking gekozen voor de reformatie. De oude kerk van de Werken werd tussen 1571 en 1572 geheel verwoest. In 1783 werd de kerk aanzienlijk vergroot. Deze stond dichtbij de Schans op een binnendijks erf. Werkendam kwam in 1575-1585 in reformatorische handen. Er is tegenwoordig een veelheid aan kerkelijke gemeenten: de Hervormde Gemeente, de Gereformeerde Kerk, de Christelijk gereformeerde Kerk, de Oud

Gereformeerden in Nederland, de Vrij Hervormde Gemeente. De katholieken waren tot na de Tweede Wereldoorlog aangewezen op Woudrichem of Dussen.
Na de Sint Elizabethsvloed ontstond in Werkendam het griendbedrijf. Met de ontwikkeling van de dijkbouw in de zestiende eeuw, nam de vraag naar rijshout toe (in het bijzonder voor het vervaardigen van zinkstukken). Voor het vervoeren van dit product lieten de ondernemers een vloot van eigen schepen bouwen. Van der Aa geeft de volgende informatie over Werkendam: hakkerij van grienden, leverantie van rijshout, aanneming van publieke werken, scheepvaart (op Zeeland) prikvisserij twee scheepstimmerwerven, windkorenmolen,visserij van steur, zalm en elft. Mandenmakerijen ontstonden als toeleveranciers van de visserij. Na 1850 zorgden de opkomst van de hoepelmakerij en de toename van de vraag naar griendproducten voor werkgelegenheid. Vele Werkendammers verdienden hun brood als griendwerkers. Zij verbleven de hele week in de Biesbosch en keerden in het weekeinde naar huis. Hun huizen waren vaak langs sloten gelegen, waar men direkt voor de deur kon aanleggen.
De griendtelerij kon de weg openen naar de aannemerij, zoals in het geval van Van Oord: in 1866 nog griendteler, in 1886 annemer. Een ander belangrijke economissche activiteit was de hoepelmakerij. Om de hoepels houdbaar te maken, gebruikte men zwavel. Er ontstond een zwavelfabriek die slechts tussen 1898 en 1900 operationeel was (de eigenaar, Alberts, bezat ook een zagerij en een plantage). Aan het einde van de eeuw kwam er een fabriekje voor houten stelen. In het dorp waren ook een zeilmakerij en een touwslagerij te vinden. De bietsuikerfabriek aan de Bandijk zorgde in het vierde kwart van de negentiende eeuw eveneens voor enige werkgelegenheid.
Aan het begin van de negentiende eeuw was er een beduidende groei van het aantal schippers en veel toename van de eigen vervoer vloot. Na het midden van de negentiende eeuw kwam er een explosieve toename van de Rijnvaart. De bouw van de nieuwe Sassluis in 1860 en van het Kanaal hadden korte tijd een gunstige invloed op de scheepsbouw, doordat grotere schepen vanuit Werkendam naar het zuiden konden varen, totdat de toegang via de sluis problematisch werd door de algemene toename van de scheepstonnage. In het derde kwart van de negentiende eeuw, zijn de Werkendamse scheepswerven niet overgegaan tot de ijzeren scheepsbouw en verminderde hun economische activiteit. Na de Tweede Wereldoorlog, hield de laatste Werkendamse werf ook op te bestaan. Al voor de eerste wereldoorlog werd het deel van de Ka-sloot naar de oude haven (die parallel aan de Vissersdijk en ten westen daarvan liep) gedicht. In 1957 werd ook het noordelijke gedeelte gedempt.
Werkendam kreeg in 1907 zijn gasfabriek. De gebouwen daarvan zijn afgebroken, op een schuur na. De zuivelfabriek Altena in Nieuwendijk was aktief v.a. 1906. Het bedrijf bestaat niet meer, de gebouwen staan er nog.

5.4 Verspreide bebouwing: De Biesbosch

In de Biesbosch werkten veel mensen als seizoenarbeiders. Een uitzondering waren de landarbeiders die bij het landbouwbedrijf De Stenen Muurwoonden. De Steenen Muur was een concentratie van woningen van de vaste arbeiders en vormt de grootste groep agrarische gebouwen in het Biesbosch-gedeelte van de gemeente. De woonomstandigheden van de Biesbosarbeiders waren zeer slecht. In 1910 bracht de Directie van de Arbeid een rapport uit, het "Verslag omtrent het leven der polderjongens" waarin de situatie in de openbaarheid werd gebracht. In 1924 kwam het Ketenbesluit, waarin een aantal minimumeisen zijn vastgesteld voor de bouw van griendwerkersketen. Vóór dit besluit waren de griendwerkersketen niet van harde materialen gebouwd. Het waren vaak schrankketen, hutvormige onderkomens van wilgenstammen en riet, door de

arbeiders zelf opgebouwd met direkt beschikbaar materiaal. Na 1932 was er in alle Biesbosch gemeenten een ketenverordening, die de minimumeisen voor dergelijke gebouwen vaststelde met betreking tot tochtportalen, woon- en slaapvertrek, slaapplaatsen, ventilatie, stookgelegenheid enz. De nu nog hier en daar bestaande van baksteen opgetrokken keten zijn een gevolg van dit besluit. Voor landarbeiders werden nabij hun werkgebied keten gebouwd, waarin zij tijdens de werkweek konden verblijven. Het aantal landarbeiders die de hele week in de Biesbosch verbleef is na de Tweede Wereldoorlog snel afgenomen. Na de Watersnoodsramp daalde het aantal nog eens, en sinds de verbetering van de toegankelijkheid van de polders in de jaren zestig, is het wekelijks verblijven in de Biesbosch verleden tijd. Veel van de keten zijn verdwenen of in gebruik als vacantieverblijf, zodat er slechts weinig sporen van de vroegere (schaarse) inrichting aanwezig zijn.
In de Biesbosch, in de Werken en Sleeuwijk waren in de negentiende eeuw en in de eerste helft van de twintigste eeuw landbouw en veeteelt de hoofdmiddelen van bestaan, er hebben hooipersen in Werkendam (aan de Vissersdijk) en in Nieuwendijk bestaan.

6. Stedebouwkundige typologie

Werkendam kende tot na de Eerste wereldoorlog slechts een verdichting van de bestaande lineaire structuur langs de dijken en aan het voet van de dijken (de stegen). In het interbellum heeft op een bescheiden schaal uitbreiding plaats gevonden op de lager gelegen gebieden. Pas na 1950 is van grootschaligere uitbreiding sprake. Een soortgelijk proces vindt men in Sleeuwijk en Nieuwendijk, echter met aan het begin van de twintigste eeuw veel lintbebouwing langs de Rijksstraatweg (Sleeuwijk) en de Rijksweg (Nieuwendijk) De grootschalige wegenbouw van de laatste twintig jaar heeft in alle drie kernen bestaande structuren doorsneden. De oude dijkstructuur is echter nog grotendeels behouden.
Alhoewel de bebouwing van de Hoogstraat, de Kruisstraat en van Zevenhuizen in de kern van Werkendam geen volledig homogeen geheel vormt, is zij karakteristiek voor de kern. Per gebied hebben de panden toch nog een grote mate aan typologische overeenkomsten.

7. Karakterisering der objecten, bouwvormen en typen

7.1 Woonhuizen

Aan de dijken, aan de rand van de bebouwde kom of geheel daarbuiten, bevindt zich een aantal dijkhuizen met een middenrisaliet of een vrij omvangrijke centrale dakkapel (meestal met gedecoreerde vleugelstukken). Aan de dijk is dan een laag met zolderverdieping zichtbaar, terwijl het totale volume met onderbouw in het dijklichaam is gebouwd. Voorbeelden zijn Sasdijk 9, Sasdijk 30, (Werkendam) Kerkeinde 9 en Kerkeinde 30 (Sleeuwijk). Bij de grotere dijkhuizen buiten de kom zijn boomgaarden, soms nog met hoogstam vruchtbomen aanwezig.
In tegenstelling tot de grotere dijkhuizen, is bij kleinere typen buiten of aan de rand van de kernen, de toegang meestal aan de korte gevel gesitueerd, en is de dakvorm eenvoudig (zadeldak). Het zijn vaak dubbele woonhuizen. De eenvoudige dijkhuizen zijn moeilijk te dateren, maar een aantal bezitten een voor-negentiende eeuwse kern. Voorbeelden van kleinere traditionele dijkhuizen zijn Buitendijk 26, Killeweg 77 en Kildijk 130-131.

Oudere, kleinere, vissershuizen zijn veelal "in de dijk" gebouwd, dat wil zeggen dat zich voor de gevel een uitsparing in het dijklichaam bevindt, om de gevel vrij te laten. Dergelijke bebouwing vindt men aan de Vissersdijk, waar individuele huizen in meerderheid omvangrijk zijn verbouwd, maar de bebouwing als geheel haar oude karakter nog behoudt.
Buiten de kernen of bij de uitlopen van de kernen, vindt men dijkhuizen met een bedrijfsgegeelte onder hetzelfde dak.
Aan de Hoogstraat bevindt zich tussen de omvangrijkere huizen met stedelijke allure ook eenvoudige woon- en woon/winkel bebouwing. Het zijn huizen met vier vensterassen, kroonlijsten en de nok evenwijdig aan de straat (zoals Hoogstraat 46,3 ,27), in enkele gevallen met de nok haaks op de straat en in- en uitzwenkende gevel.
Kenmerken voor Werkendam is de steegbebouwing, aaneengesloten eenlagige woonbebouwing onder zadeldak, aan weerskanten van stegen. In sommige gevallen zijn de rijen rug-aan-rug gebouwd. In een aantal gevallen is de karakteristieke stoep nog aanwezig (een voorbeeld is Slikstraat 3). Bij de dorpsrenovatie is een aantal stegen verdwenen, maar Lange-, Brakel- en Lantaren- en Kromme steeg geven nog een beeld van deze oudere bebouwing. Sommige steeghuizen (zoals Wilse steeg 3) kennen een rijkere detaillering.
Eenvoudige negentiende eeuwse rijtjeswoningen vindt men in een aantal gevallen aan de voet van de dijk, zoals Sasdijk 58 tot en met 64, en Sleeuwijksedijk 42 tot en met 47. Deze laatste bebouwing bestaat uit rug-aan-rug geplaatste woningen.
Langs de Hoogstraat vindt men straatwanden bestaande uit huizen met een stedelijk karakter, bestemd voor notabelen. De meeste gevels dateren van de eerste en de tweede helft van de negentiende eeuw, met oudere kernen. De breedte van deze huizen varieert tussen drie en vijf vensterassen, grotendeels met geprofileerde venster- en deuromlijstingen. Daar bevinden zich een aantal van de oudere huizen. Voorbeelden van dergelijke huizen met een rijke, meest klassicistische detaillering zijn de huizen Hoogstraat 37 (doktershuis), Hoogstraat 38 (notarishuis, later als gemeentehuis in gebruik, nu kantoorpand). Het schoolmeesterhuis Hoogstraat 7 is soberder van detaillering. Opmerkelijk is het doktershuis Hoogstraat 49, waarvan de kern uit 1804 dateert, maar waarvan oudere, waarschijnlijk zeventiende eeuwse keldergewelven nog aanwezig zijn. Het hoofdvolume is eenlaags, met een hoge zolderverdieping en forse dakvensters. De rechter voorkamer heeft haar negentiende eeuwse inrichting met oorspronkelijk behang bewaard.
Het huis Kruisstraat 10 ("het burgemeester Sigmond huis") bestaat in feite uit drie aan elkaar gebouwde huizen. Het huis aan de straat heeft als bijzonder detail een afgeronde hoek met gebogen ramen.
Villabouw vindt men in geringe mate vanaf de jaren twintig. Voorbeelden zijn de villa's Laantje 2, Lijnban 1, Rijksstraat 35 (Sleeuwijk). De villa den Dekker, Rijksweg 73 te Nieuwendijk, is een negentiende eeuwse uitzondering.

7.2. Boerderijen en keten

Alle boerderijen in de Biesboschpolders kenmerken zich door hun zeer grote schuren. Bij een aantal, die zich dichtbij grienden bevinden, zijn griendwerkersketen gebouwd. De polderboerderijen hebben veel geleden tijdens de watersnood van 1953. Bij sommige zijn onderdelen vervangen (de betonnen stal- en schuurramen zijn vaak van kort na 1953), bij anderen heeft grootscheepse herbouw plaatsgevonden.
De Kroondomein boerderijen hebben over het algemeen los van elkaar gebouwde woon- en bedrijfsgebouwen (Bandijk 36, Galeiweg 4, Kroonweg 1) maar de

boerderij Steurgat 26 is een T-boerderij. Boerderijen met een aangebouwd, hoger bedrijfsgedeelte zijn bijvoorbeeld Bevertstaart 1 en Japesloot 1.
De dijkboerderijen hebben vaak een gepotdekseld aangebouwd bedrijfsgedeelte met hooiluiken. De plaatsing van de mendeuren kan variëren. Het woongedeelte is toegankelijk aan de korte gevel en achter. Voorbeelden zijn de boerderijen Schans 22 en Schans 24, waarvan de interieurs zijn verbouwd.
De kortgevelboerderij Sleeuwijksedijk 26 (eerste helft twintigste eeuw), aan de voet van de dijk, heeft een hoger aangebouwd bedrijsgedeelte met hooizolder, dat direkt vanaf de dijk toegankelijk is. Werkensedijk 47 heeft een elders niet voorkomend type. Het is een T-boerderij, waarvan het dwarsgedeelte haaks op de dijk gebouwd is, en de poot van de T, het bedrijfsgedeelte, evenwijdig aan de dijk staat. Deze waarschijnlijk achttiende-eeuwse boerderij is in meerdere fasen uitgebreid en verbouwd.
In het oosten van de gemeente (Sleeuwijk) bevinden zich kortgevelboerderijen van een vaker in het Land van Heusden en Altena voorkomend type, met gepotdekseld bedrijfsgedeelte (Rijkstraatweg 99 en Rijkstraatweg 156).
Het aantal landarbeiders- en griendwerkersketen in de gemeente Werkendam is in de laatste 15 jaar drastisch verminderd. De bouwsels zijn zeer kwetsbaar. De weinig in de gemeente Werkendam nog bestaande griendketen zijn praktisch alleen vanaf het water toegankelijk. De meest geïsoleerde bevinden zich op de Deeneplaat (Oude Deen en De Oude Man) en bij de Reugt (Ruwen Hennip). Van baksteen opgetrokken landarbeidersketen bevinden zich nog aan de Bruine Kilweg, aan de Boomgatweg, nabij Kroonweg 1 en Neerzienweg 2. Delen van de inventaris van de keten zijn in het Biesboschmuseum aanwezig, in het bijzonder een zogenaamde "struikenkachel"

7.3 Industrie- en bedrijfsgebouwen

Werkendam heeft veel bedrijfsgebouwen verloren. De in 1902 gebouwde watertoren werd in 1938 afgebroken. De molen die zich midden in het dorp bevond is in 1945 opgeblazen. De zwavelfabriek is afgebroken evenals de gasfabriekwaarvan slechts een schuur overblijft.
Er zijn overblijfselen van een beetwortelsuikerfabriek nabij de Bandijk, in het westen van Werkendam. Een belangrijk gedeelte van de fabriek is echter afgebroken.
In Nieuwendijk werd de stoomzuivelfabriek Altena in 1906 gevestigd. Het werd eerst in het voormalige gebouw van het Hasselmans Instituut gevestigd, in de jaren dertig is aan de overkant van de straat nieuwbouw gepleegd. Het gehele complex staat nu leeg.
Er zijn twee panden waarin een smidse was gevestigd, Kruisstraat 6 en Hoekeinde 39. Dit laatste is een onder rieten dak gebouwde boerderij met smidse. Hoefstal aan de voorkant en inventaris zijn nog aanwezig. Het dateert mogelijk uit de achttiende eeuw.
Het gebouw met plat dak aan 't Zand 25 is een bollenschuur geweest, toen in de jaren dertig getracht werd nieuwe handelsgewassen in te voeren.

7.4 Openbare gebouwen

Het klassicistische gemeentehuis van de vroegere gemeente Werkendam aan de Hoogstraat 35 (volgens v.d. Aa in 1849 net gebouwd) is na het wegvallen van zijn openbare functie winkel geworden, wat een ingrijpende verbouwing met zich mee bracht. Het verloor toen steektrappen en podest, maar het bovengedeelte (althans de gevel) is nog grotendeels intact, inclusief het daktorentje.
Hoekeinde 10-12 was eerst "rechthuis" en later het gemeentehuis van Sleeuwijk.

Het bestaat nog maar is in zeer slechte staat, nadat het als bedrijfspand had gediend. Het in 1925 gebouwde gemeentehuis van Sleeuwijk aan de Rijksstraatweg 49-51 is toen het buiten gebruik raakte kantoor geworden van direkte belasting en daarna van het Hoogheemraad. Het is nu een café.
De post op Hoogstraat 25 te Werkendam heeft haar functie bewaard (en een aanbouw gekregen). De stijl van het gebouw is volledig in overeenstemming met de nabij gelegen notabelenhuizen.
Het gebouw van de Maatschappij tot Nut van het Algemeen , Hoogstraat 32, heeft een kern uit 1837. Het is in 1930 uitgebreid met het Openbaar Badhuis Mij 't Nut Hoogstraat.
De openbare lagere school aan de Kruisstraat 13 (Werkendam) uit het derde kwart van de negentiende eeuw is een winkel geworden, maar de monumentale deur is nog aanwezig. De voormalige openbare school Hoogstraat 7, nu cultureel centrum, is een gebouw uit de jaren twintig van deze eeuw, maar daarnaast staande schoolmeestershuis dateert van de vierde kwart van de negentiende eeuw. Het gebouw Tol 1 (Schans) en het schoolgebouw Kastanjelaan 31 (Sleeuwijk) hebben allebei een overkragende dakpartij die kenmerkend is voor de invloed van amerikaanse architektuur in de jaren twintig. Het Meisjesinternaat, Zevenhuizen 12 te Werkendam, is nu woonhuis. Te Nieuwendijk, staat aan de Rijksweg 69 een school met schoolmeesterhuis. Het huis met middenrisaliet,en heeft een bijzonder rijke detaillering, en een dak met de weinig voorkomende Oegstgeester dakpan. De openbare school is omstreeks 1925 opgeheven en verbouwd tot winkel. Het gebouw van de school met den Bijbel in Nieuwendijk uit 1907 bestaat nog, maar de gevel is van nieuwe ramen voorzien. Het verving toen een kleiner gebouw van de school, die in 1851 was opgericht. Het Hasselmans instituut voor vooraanstaande gereformeerden te Nieuwendijk werd al voor 1900 opgeheven. Daarna werd het nog gebruikt als woning en als dorpshuis. Het heeft al in 1906 een bedrijfsbestemming gekregen en heeft die nu nog.

7.5 Kerkelijke gebouwen

Van de kerk van de Gereformeerde Gemeente, Hoogstraat 111, is de toren is in 1945 omvergehaald. Het gebouw is daarna volledig verbouwd en zal na 1989 vervangen zijn door nieuwbouw op een andere locatie. Aan de voet van de dijk te Sleeuwijk (achter Kerkeinde 30) bevindt zich een eenvoudig zaalkerkje. Dit oorspronkelijk 18e eeuwse gebouw is na verwoestingen aan het einde van de Tweede Wereldoorlog herbouwd en dient nu samen met een recenter aanbouw als aula voor de daarnaast liggende begrafenisplaats. De kern van de Gereformeerde kerk te Nieuwendijk dateert uit 1878. De spits is in 1964 vervangen en de kerk is ingrijpend verbouwd. Op het NH kerkhof naast de moderne kerk Kerkstraat 5 Werkendam bevinden zich een aantal graven uit het begin van de negentiende eeuw. Opmerkelijk zijn twee omheiningen: de neo-gotische omheining van het graf van burgemeester G. van Houweninge uit 1850, en de klassicistische grafomheining van de familie Sigmond. Op het kerkhof in de Werken bevindt zich een grafsteen uit 1503 afkomstig van de oude kerk.
De Gereformeerde Maranathakerk aan de Merwestraat (1955) is ontworpen door B.W. Plooy.
De RK kerk kwam pas in Werkendam 1950 terug. In 1951 was de H. Antonius van Padua kerk (architekt J. Strik, Havenstraat 50) gereed. In 1964 is er een diasporakerk in Sleeuwijk gebouwd.
Het joodse kerkhof aan De Kooi bevat een twintigtal graven. Het bevindt zich nu te midden van een nieuwbouwwijk.

7.6 Kastelen en landhuizen

De burcht van Werkendam is in de negentiende eeuw afgebroken en is nog slechts in een straatnaam aanwezig.

7.7 Militaire werken

Het vroegere torenvormige fort aan de Uppelsche Dijk, omgeven door een gracht en een aarden omwalling werd na de Vestingswet omgebouwd volgens de beginselen van het polygonale stelsel. Het heeft een gebastionneerd front en twee halve bastions, een bomvrij gebouw (twee verdiepingen), kruitmagazijnen en remises en is na 1880 aangepast omdat de aanwezige torens te kwetsbaar werden voor de nieuwe typen geschut.
Het fort aan het Steurgat is een onregelmatig vijfhoekige sperfort. Het bevindt zich ten westen van de bebouwde kom van Werkendam, aan het voet van de Bandijk. Het bevat twee bomvrije gebouwen.
Het fort aan de Bakkerskil is een klein trapeziumvormig gesloten werk met een bomvrijgebouw, omgeven door een natte gracht. Het is in 1878 gebouwd ter bescherming van de Papsluis, de in 1815 gebouwde inundatiesluis in waaiervorm volgens het principe van de waterbouwkundige Jan Blanken. De sluis bestaat nog, de deuren zijn nog aanwezig evenals een deel van de installatie, maar het staat nu volledig droog.
Er zijn ook jongere militaire werken, o.a. bij de Schans een groep betonnen kazematten (zogenaamde spinnekoppen of stekelvarken) die deel uitmaken van de voor de Tweede Wereldoorlog aangelegde verdediging aan de grote rivieren.

7.8 Infrastructurele en waterstaatkundige werken

Het rijksstoomgemaal De Drie Sluizen, gebouwd in 1902-1904, werd in 1935 geëlektrificeerd. De schoorsteen was in 1928 afgebroken. In 1934 werd het overgedragen aan de waterschappen de Alm en Gantel, de Zeven Bannen c.a. de Werkense Polder en het Nieuwland van Altena. Het is nu buiten dienst. Het complex is nog grotendeels intact, maar de technische inventaris is verdwenen. Het gebouw van het gemaal zelf doet nu dienst als woonhuis, het als eerste voltooide wachter/machinistenhuis heeft zijn woonfunctie behouden. De bijbehorende loodsen zijn bewaard. Het gemaal werd in dezelfde tijd gebouwd als het gemaal Peereboom en het centraalstation Bleek- en Oostkil te Dussen, toen het graven van de Bergsche Maas de afwateringssituatie veranderde (zie regiobeschrijving).
Een wachtershuis en een loods van de Sassluis staan er nog in goede staat aan weerskanten van de gedempte sluis.
Werkendam heeft nog twee molens (allebei rijksmonument). De Uitwijkse molen, een wipmolen met buitenscheprad, die diende voor het opvoeren van het water van de Uppelse polder. Zij werd in 1966 en 1966 gerestaureerd. De laatste keer kreeg zij weer een oud-hollands systeem. Zij staat tegenover de bijna identiek Zandwijkse molen die op het gebied van de gemeente Woudrichem staat. Deze molens zijn de laatste van een groep van zes. De overigen zijn tussen 1907 en 1929 gesloopt. De molen deed dienst tot 1962
De achtkantige poldermolen met bovenkruier in de Vervoorne Polder is met de ruilverkaveling in 1965 buiten werking gezet. In 1934 was zij voorzien van een elektrische aandrijving, en in 1969 is zij gerestaureerd.

7.9 Artefacten

Een aantal dorpshuizen en boerderijen bezitten nog gietijzeren hekken uit de vorige eeuw. De meest opmerkelijke bevinden zich bij Hoogstraat 111 te Werkendam en Rijksweg 1 te Nieuwendijk. Er staan twee hardstenen naampalen van de polder Jannezand als toegangsmarkering.

7.10 Groenelementen

De meest opmerkelijke groenelementen zijn grienden in de Biesbosch en in de polders. Alhoewel hun oppervlakte drastisch is verminderd, vormen zij nog omvangrijke landschapselementen in de Biesbosch, maar ook in sommige gevallen in het landschap ten oosten van de Bakkerskil. De beplanting in de Biesbosch heeft door het verdwijnen van getijden grote veranderingen ondergaan, maar wat er blijft vormt nog altijd een uniek geheel.
De hoge bomen om het Kerkwiel zijn eveneens bijzondere groenelementen, evenals verscheidene laanbeplantingen (Kerkstraat, Laantje, langs de Gantel te Nieuwendijk).
Van der Aa merkte in 1846 over Nieuwendijk op: (het) bestaat uit vele fraaie boerderijen of hofsteden, die meestal van vruchtboomgaarden omgeven zijn.
Hoogstamboomgaarden aan de dijken zijn sindsdien drastisch in aantal verminderd, maar nog wel aanwezig.
Bij een aantal boerderijen staan oude beuken, in enkele gevallen een pereboom bij de ingang van een dijkboerderij.
De drie forten die Werkendam nog rijk is, zijn omgeven door randbeplanting, o.a. elzen.

8. Objectgegevens

Reugt

BIJ
Ruwen Hennip
Griendwerkerskeet Griendwerkerskeet
XIXB
IJsselsteen, vlechtingen. Hout. Zadeldak, riet. Cultuur- en sociaalhistorisch belang. Jongere aanbouwen. Houten duiker in Reugt.
(foto 1, 2)

Bandijk

16
Suikerfabriek Opslag
1875
Baksteen, gepleisterd. Rechthoekige T-ramen. Schilddak. Schuur met gepotdekseld geteerde gevelbekleding. Ramen met kleine roeden-indeling. Industrieel-archeologisch belang. Complex met twee kubusvormige gebouwen op hoeken. Twee lagen.
(foto 3, 4)

46 Anna Paulowna hoeve
Boerderij Boerderij
ca. 1920
Baksteen. Vlechtingen in zijgevel. Vast en openslaande ramen. Bovenlichten glas-in-lood. Half cirkelvormige ramen in bedrijfsgedeelte. Zadeldak, gesmoorde Romaanse pannen. Zadeldak met rietdekking, voet van tuile du Nord pannen. Los bedrijfsgedeelte met langsdeel. Vernieuwde ramen en deuren. Twee elzen, ca. 2/3 meter doorsnee. Historisch belang. Gevelsteen. Voormalige boerderij van bedrijfsleider (Kroondomein).
(foto 5)

BIJ 60
Schuur Schuur
XIX
Gepotdekseld, geteerde planken. Ramen met kleine roedenverdeling. Zadeldak, riet met dakvoet (golfplaat). Voorbeeld van toepassing van bouwtechniek. In de gemeente tegenwoordig zeldzaam voorkomend voorbeeld van geheel gepotdekseld gebouw.
(foto 6)

5
Woonhuis Woonhuis
ca. 1915
Baksteen, plint. Zesruits schuiframen. Hanekammen. Zadeldak, verbeterde Hollandse pannen. Sierwindveren, makelaar. Sociaal-culturele waarde. Maakt deel uit van oud-industrieel gebied. Onderkelderd.
(foto 7)

7;8
Woonhuizen Leegstaand
ca. 1875
Baksteen, kleine ankers. Zesruits schuifraam met strekken (nummer 8). Houten deuren met kleine. Zadeldak, Hollandse pannen. Sociaal-culturele waarde. Deel